

УДК 342

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2022.05.14>

ОСОБЛИВОСТІ НОРМАТИВНОГО СТАНОВЛЕННЯ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ ІДЕЇ ГЛАСНОСТІ СУДОВОГО ПРОЦЕСУ ЯК КОНСТИТУЦІЙНОЇ ЗАСАДИ

*Легка І.В.,**аспірантка Академії Державної пенітенціарної служби**ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9295-0561>*

Легка І.В. Особливості нормативного становлення на теренах України ідеї гласності судового процесу як конституційної засади.

В статті автором досліджуються особливості нормативного закріплення засади гласності у пам'ятках права різних історичних етапів становлення Української держави, звертається увага на підходи до сприйняття суспільством норм щодо окремих елементів гласності судочинства у різні періоди в історії розвитку українського права. Встановлено, що відображення ідеї гласності як цінності та потреби суспільства сягає давніх часів і через окремі аспекти прослідковується у правових джерелах ще з Київської Русі. Звертається увага, що правові джерела, які поширювали свою дію на українські землі, закріплювали вимоги «публічності», «прилюдності», «відкритості», усності судового розгляду, реалізація яких формувала уявлення суспільства про суд та судочинство, сприяла посиленню запиту суспільства на справедливе судочинство, а відтак розвитку ідеї гласності судового процесу.

На рівні конституційно-правового регулювання гласність судового процесу тривалий час не знаходила свого повного та вичерпного визнання, юридичного закріплення саме як однієї із основних засад судочинства, адже в досліджуваних конституційних актах здебільшого було закріплено принцип «відкритості» розгляду справ, що власне не можна вважати повним відображенням усіх аспектів засади гласності судочинства. Натомість категорія «гласність» судового процесу у другій половині ХХ ст. досліджується на рівні юридичної доктрини, здебільшого активно висвітлюється в наукових працях, присвячених питанням процесуального права, судоустрою та судочинства. Хоча конституційні норми і не містили посилання на поняття «гласність», проте в багатьох наукових працях, дослідники визначали гласність судочинства фундаментальною конституційною засадою, спираючись на конституційні норми про відкритість судових слухань.

З прийняттям Конституції Незалежної України саме гласність судового процесу як конституційно-правова вимога відправлення правосуддя була закріплена в системі основних засад судочинства.

Ключові слова: гласність судового процесу, конституційні засади судочинства, нормативне становлення

Lehka I.V. Peculiarities of normative formation of the idea of the publicity of the judicial process in the territory of Ukraine as a constitutional principle.

In the article, the author examines the peculiarities of the normative consolidation of the principle of glasnost in the legal monuments of various historical stages of the formation of the Ukrainian state, attention is drawn to the approaches to society's perception of norms regarding certain elements of glasnost judicial proceedings in different periods in the history of the development of Ukrainian law. It was established that the reflection of the idea of the publicity as a value and need of society dates back to ancient times and through certain aspects can be traced in legal sources from Kyivan Rus. Attention is drawn to the fact that the legal sources that extended their influence to Ukrainian lands established the requirements of «publicity», «publicness», «openness», orality of judicial proceedings, the implementation of which influenced the formation and further development of society's ideas about the court and the judiciary, contributed to the strengthening of the request society for a fair trial, and therefore the development of the idea of transparency of the judicial process.

At the level of constitutional and legal regulation, the publicity of the judicial process for a long time did not find its full and comprehensive recognition, legal consolidation precisely as one of the main principles of the judiciary, because the principle of «openness» of the consideration of cases was consistently proclaimed in the studied constitutional acts, which cannot be considered a complete reflection of all aspects of the principle of judicial transparency. Instead, the category of «glasnost» of the judicial process is studied at the level of legal doctrine, mostly actively researched in scientific works devoted to issues of procedural law, the judicial system and the judiciary. Although the constitutional norms did not contain a reference to the concept of «openness», in many scientific works, researchers

defined the openness of judicial proceedings as a fundamental constitutional principle, relying on the constitutional norms on the openness of court hearings.

With the adoption of the Constitution of Independent Ukraine, the publicity of the judicial process as a broader constitutional and legal requirement for the administration of justice was enshrined in the system of the basic principles of the judiciary.

Key words: publicity of the judicial process, constitutional principles of the judiciary, regulatory formation

Постановка проблеми. Витоки ідеї гласності правосуддя на українських землях сягають найдавніших часів, а тому характеристика ознак, особливостей змістовного визначення цієї цінності судочинства неможливі без уявлень про її нормативне відображення в різні історичні періоди та етапи суспільного розвитку.

Стан опрацювання. До питання еволюції принципу гласності судочинства зверталися чимало дослідників, предметом наукового вивчення яких були принципи гласності та відкритості з позицій кримінального, цивільного, адміністративного судочинства, судової влади в цілому, серед яких Гаврилюк О.О., Вільгушинський В.М., Кондратенко В.М., Кройтор В.А., Л. Остафійчук, Работинська В.О., Стефанюк В.С. та ін.

Метою статті є аналіз нормативного шляху становлення засади гласності судового процесу саме як конституційної засади, вивчення тих особливостей її сприйняття та нормативного відображення в пам'ятках права, які згодом сформували її як надбання суспільного демократичного розвитку та надали значення фундаментальної засади процесу відправлення правосуддя.

Виклад матеріалу дослідження. Ще в часи Київської Русі відбувається становлення законодавства, правове оформлення основних підвалин державності, закріплення правових звичаїв і традицій. Як вбачається зі змісту найдавніших письмових джерел (договори з Візантією, "Устави" та ін.), правові норми визначали у тому числі коло протиправних посягань та видів покарань за їх вчинення, порядок вирішення спорів тощо.

Аналіз приписів Руської Правди свідчить про те, що в документі, хоча і містяться процесуальні норми, проте відсутні чіткі формулювання засад розгляду справ. Водночас, зміст її низки положень свідчить про дію принципів змагальності (пп. 18, 22, 29, 31, 66, 85, 87 Поширеної редакції [1, с. 41–43, 50]), рівності сторін судового процесу перед судом, диспозитивності [2, с. 96–97], а також публічний характер процедури встановлення істини у "тяжі". Так, судові

процеси за часів Київської Русі мали особливий всезагальний, "народний" характер, за якого публічність судочинства була усталеним звичаєм, невід'ємною ознакою здійснення правосуддя княжим судом чи за його дорученням урядовцями, адже громадськість нерідко була залучена до процесу встановлення та покарання винного у злочині, про що свідчать "гоніння слідом", привселюдне проведення випробувань залізом та водою у визначених випадках, наприклад, коли у відповідача по обвинуваченню у вбивстві відсутні свідки, які б спростовували таке звинувачення, а також у всіх справах про крадіжки та за підозрою у крадіжках за відсутності речових доказів та ін. (п. 21, 22 Поширеної редакції) [3, с. 41]. З цього приводу слушно зауважує Б.Р. Стецюк у своєму ґрунтовному дослідженні з історії процесуального права України, що принцип гласності судового процесу виражався не лише у відкритості судового засідання та можливості всіх охочих бути присутніми на ньому, а також у праві сторін брати особисту участь у проведенні процесуальних дій [2, с. 98].

Тож очевидно, що за своєю сутністю порядок вирішення спорів та встановлення і покарання винного у вчиненні злочину за Руською Правдою мав особливу та невід'ємну ознаку – безпосередність сприйняття широким загалом перебігу та результатів "тяжі".

У часи роздробленості українських земель та поширення на них впливу Великого князівства Литовського та Польщі, а пізніше Речі Посполитої, джерела права часів Київської Русі стали підґрунтям для подальшого розвитку української держави та права в більш пізні її періоди. З цього приводу І.Й. Бойко зауважує, що у Польському Королівстві судочинство здійснювалося «...усно й відкрито з дотриманням певних процесуальних правил» [4, с. 506].

Цікавими також є положення Литовського статуту в його редакції 1529 року, в якому значну увагу приділено саме регламентації судочинства. Зокрема, аналіз змісту норми арт.1 розділу I Статуту дає підстави для висновку про заборону таємного судочинства [5, с. 213]. Формулювання згаданої норми Статуту вказують на якісно нову властивість та водночас вимогу здійснення правосуддя у той час – заперечення таємного, прихованого процесу ухвалення судом рішення, про що свідчить обов'язковість присутності учасників перед судом, надання ними пояснень і доказів, тобто "явний судовий розгляд".

У козацьку добу судочинство здійснювалося за нормами литовського права, місцевими правовими традиціями, маґдебурзьким правом. У другій половині XVII ст. – на початку XVII ст. козацькі суди мали демократичні риси гласності, публічності, колегіальності, особлива роль у

здійсненні судочинства була відведена громадськості, участі представників громад у підготовці судових рішень [6].

Після наступу на автономність українського судочинства та поступове поширення на українських землях московського імперського законодавства, що, на переконання дослідників, відбулося у першій половині XVIII ст. [7, с. 13; 8, с. 114], поступово зазнавали змін засади здійснення судочинства [9, с. 26-27]. Так, в першій половині XIX ст. з поданих сторонами документів канцелярія суду робила витяги (екстракти), на підставі яких суд приймав рішення, а обговорення справи відбувалося за закритими дверима [10, с. 326]; таємність судочинства передбачала, що навіть сторони справи та свідки не могли бути присутні на розгляді справи, характерним для цього періоду було вчинення процесуальних дій на розшукових засадах [9, с. 39].

У наукових працях кінця XIX – початку XX ст. зазначалося, що негласний порядок розгляду справ вже давно визнавався суттєвою вадою судочинства не лише з боку суспільства, але і влади [11, с. 35, 36]. Але вже у другій половині XIX ст. внаслідок реформування у сфері судочинства, зокрема введенням в дію 20 листопада 1864 року Судових статутів, було запроваджено нові інститути процесуального права, з чим пов'язувалася поява «нового» суду [12, с. 2]. Серед новел була і вимога публічного судового процесу, яка набуває самостійного, особливого та категоричного значення. Для прикладу, Статут карного судочинства 1864 року у п. 7 встановлював, що засідання, крім випадків, зазначених у законі, відбуваються прилюдно [3, с. 258]. Статутом цивільного судочинства 1864 року було унормовано досить детальні правила щодо виступів сторін, обов'язковості оголошення судом в публічному засіданні короткого змісту обставин справи тощо [13, с. 174]. Варто зауважити, що наведені правила здійснення судочинства визначалися за допомогою категорій «публічний», «публічність засідання», «відкрите засідання», а не «гласність».

Відображення вимоги публічності судового розгляду було подібним і в правових актах Австрійської, а з 1868 року – Австро-Угорської імперії, дія яких поширювалася на українські землі у її складі. Австрійська державна Конституція, в редакції схваленій 13 січня 1849 року, взагалі не передбачала згаданого принципу судочинства, хоча і включала Розділ IV «Судова влада» [14, с. 5–25]. Проте згодом в частині 3 статті 103 Розділу XII «Про владу судову» Конституції Австрійської держави від 4 березня 1849 року було передбачено, що «Судочинство зазвичай має бути відкрите і усне. Винятки відкритості окреслює закон в інтересах порядку і звичності» [14, с. 39]. Хоча дослідники консти-

туційних актів Австрійської держави, наводячи їх переклад, посилаються на таку юридичну категорію як «відкритість», з метою термінологічної точності перекладу положень згаданої статті Конституції варто навести варіанти перекладу поняття «öffentlich» за німецько-українським словником юридичних термінів як: «1. громадський; 2. публічний, відкритий, гласний (напр. про судовий процес) 3. загальнодоступний 4. державний, офіційний» [15; 16, с. 306].

Відповідно до п.10 Конституційного акту про судову владу від 21 грудня 1867 року було встановлено, що судового розгляду здійснюється публічно, як в цивільних, так і в кримінальних справах, а виключення із цього правила встановлюються законом [3, с. 401].

Як зазначається в історико-правовій літературі Австрійський кримінально-процесуальний кодекс 1873 року закріпив усність (статті 2, 58, 311, 458) та гласність (статті 228, 312, 456) як основні засади кримінального процесу [17, с. 15]. Подібні положення передбачав і Австрійський статут цивільного судочинства 1895 р., який детально встановлював вимоги до етапу словесного провадження, серед яких окремо вказано на обов'язковості дотримання публічності слухання [3, с.448-449]. Проте з аналізу норм зазначених конституційних актів та положень процесуального законодавства, вбачається, що йдеться не про гласність судового процесу як засаду судочинства у її широкому значенні, а зокрема публічність, відкритість та усність як складові засади гласності, адже законодавець встановлює правила пропуску слухачів до зали судових засідань та надає перелік випадків обмеження публічності судочинства. Інше трактування наведених положень матиме наслідком звуження змісту засади гласності.

У добу розбудови Української держави відбулися важливі нормотворчі процеси, які стали значними кроками на шляху становлення власної державності та ознаменувалися нормативним розвитком інститутів самостійної, незалежної, суверенної держави. Так, в III Універсалі Української Центральної Ради були проголошені демократичні свободи, а також закріплено положення про те, що в самостійній Українській Народній Республіці суд має бути «справедливий, відповідний духові народу» [18, с. 100].

У схваленому 29 квітня 1918 року Центральною Радою проєкті Конституції Української Народної Республіки, або «Статуті про державний устрій, права та вольности УНР», в статті 61 Глави VI «Суд Української Народної Республіки» було передбачено, що «поступовання в суді має бути прилюдне і усне» [18, с. 110]. Хоча цей документ не набув юридичної сили, проте залишився важливим історико-правовим джерелом розвитку конституційної думки та слугував

підвалиною у подальшому становленні конституційно-правового регулювання в Українській державі. Вважаємо, наведене положення мало суттєве значення в подальшому нормативному розвитку та становленні гласності судочинства саме як конституційної засади, адже важливість закріплення «прилюдності та усності» судового розгляду особливо підкреслено на рівні згаданого документу тим, що зазначеним вимогам було відведено місце другої статті глави відразу після концептуально вихідного та важливого положення, що суд в Українській Народній Республіці «одбувається її іменем» (ст. 60).

Проектом Основного державного закону Української Народньої Республіки Правильственної Комісії по виробленню Конституції Української Держави, який так і не було затверджено урядом УНР, також в артикулі 142 Розділу VIII «Суд» передбачалося, що «...судові розправи...мають бути усні та прилюдні...» [18, с. 157]. Вперше в проекті конституційного акту при формулюванні згаданого припису було використано термін «засада», що підкреслює вагу зазначених вимог.

В період встановлення на території України радянської влади законодавство базувалося на нормативних актах РРФСР. Конституція Української Соціалістичної Радянської Республіки (надалі – УСРР) від 1919 року та Конституція УСРР від 1929 року не закріплювали системи засад судочинства та не визначали основи функціонування судової влади [19, с. 252–266]. Натомість Кримінально-процесуальний кодекс УСРР, що був затверджений 13 вересня 1922 року, передбачав, що всі судові засідання є публічними, а видалення публіки із залу засідань допускається виключно за мотивованою ухвалою суду і лише у визначених випадках (ст. 19) [20, с. 671]. Аналогічні правила судового розгляду були передбачені і в Цивільному процесуальному кодексі УСРР від 30.07.1924 р. [21].

Вже в Конституції (Основному Законі) Української Радянської Соціалістичної Республіки від 1937 року в статті 110 Розділу IX «Суд і прокуратура» було встановлено, що «Розгляд справ у всіх судах УРСР відкритий, оскільки законом не передбачені винятки, з забезпеченням обвинуваченому права на оборону» [19, с.333]. Як вбачається, на рівні Основного Закону передбачено саме «відкритість» судового розгляду, хоча в галузевому законодавстві цього періоду, а також попередніх років було закріплено поняття «публічність», «привселюдність» судового розгляду та судових засідань. Зазначений конституційний припис було закріплено і в Законі «Про судоустрій Української РСР» від 30.06.1960 року, але у спеціальному законі не було розвинуто чи деталізовано зазначену конституційну норму [22, с. 659].

Цікаво, що категорія «гласність» судового процесу вперше знаходить своє законодавче відображення на рівні правового регулювання процесуального порядку розгляду кримінальних справ з прийняттям нової редакції Кримінально-процесуального кодексу Української РСР, затвердженій Законом від 28 грудня 1960 року. Так, у статті 20 «Гласність судового розгляду» Розділу 1 Глави 1 кодексу серед самостійно закріплених засад кримінального судочинства було передбачено, що розгляд справ у всіх судах відкритий, крім випадків, коли це суперечить інтересам охорони державної таємниці [23, с. 424]. Аналогічний підхід було передбачено на рівні Цивільного процесуального кодексу Української РСР від 1963 року [23, с. 171]. Аналіз змісту наведених нормативних приписів процесуальних кодексів свідчить, що окреслена засада судочинства відображена законодавцем через формулювання «відкритості» судового розгляду, правил та підстав «закритого» судового розгляду, правил допуску осіб до зали судових засідань, «прилюдного», як зазначено в ЦПК УРСР, або «публічного», як передбачено в КПК УРСР, проголошення судових рішень із застосуванням відповідних понять та юридичних дефініцій без розкриття їх значення. Наведений раніше підхід законодавця залишився незмінним і на рівні конституційно-правового регулювання. Відкритий розгляд справ проголошувався у статті 155 Конституції (Основного Закону) УРСР від 20 квітня 1978 року [24, с. 40].

В цілому в цей період підхід до правової регламентації публічності судового процесу тривалий час залишається традиційним, категорія «гласність» судового процесу активно застосовується на рівні юридичної доктрини, здебільшого активно досліджується в наукових працях, присвячених питанням процесуального права, судоустрою та судочинства. Хоча конституційні норми і не містили посилання на поняття «гласність», проте в багатьох наукових працях, дослідники визначали гласність судочинства фундаментальною конституційною засадою, спираючись на норми про відкритість судових слухань [25, с. 57]. Тож на рівні конституційно-правового регулювання гласність судового процесу у цей час не набула свого повного визнання та юридичного закріплення саме як одна із основних засад судочинства.

Із здобуттям Україною незалежності було озвучено становлення демократичної правової держави, перед якою постало завдання подальшого інституційного розвитку тих ідей, цінностей та правових традицій, які формувалися протягом тривалого та складного шляху українського народу до своєї незалежності. Саме з прийняттям у 1996 році Конституції Незалежної України вимога гласності судового процесу

знайшла своє відображення на рівні Основного Закону держави у п. 6 ч. 2 ст. 129 Розділу VIII «Правосуддя» як основна засада судочинства. На відміну від раніше згаданих конституційних актів попередніх історичних періодів саме в Конституції Незалежної України втілено ідею власне гласності судового процесу, а не окремих її елементів, визначено самостійне місце в системі основних засад судочинства, закріплено на конституційно-правовому рівні категорію «гласність», на відміну від раніше відомих «публічність», «відкритість», «прилюдність» тощо [26]. Зазначені конституційні положення стали основою для подальшого розвитку засади гласності в галузевому законодавстві України.

Висновки. Відображення ідеї гласності як цінності та потреби суспільства сягає давніх часів і через окремі аспекти прослідковується у правових джерелах ще з Київської Русі. Категорія «гласність» судового процесу як засада та вимога здійснення правосуддя протягом тривалого періоду не згадується у правових джерелах, натомість у правових документах, у тому числі конституційних актах містилися посилання «на відкритість», «публічність», «привселюдність» судового розгляду, які в наукових працях знаходили своє трактування як гласність судового процесу. Вважаємо, що закріплені у різні часи вимоги відкритості, усності, публічності сприяли формуванню запиту суспільства на справедливий суд та поступовому розвитку ідеї гласності судового процесу як цінності більш широкої за змістом. З прийняттям Конституції України гласність судового процесу було закріплено в системі основних засад судочинства, чим визнано самостійною фундаментальною засадою відправлення правосуддя.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Хрестоматія з історії держави і права України: навч. посіб./А.С.Чайковський та ін. Київ: Юрінком інтер, 2003. 656 с.
2. Стецюк Б.Р. Процесуальне право в Україні: тисяча років історії (X ст. – 20-ті рр. XX ст.): монографія. Харків: Диска плюс, 2013. 560 с.
3. Хрестоматія з історії держави і права України: у 2-х т. / За ред. В.Д. Гончаренка. Київ: Ін Юре, 2000. Т. 1. 472 с.
4. Бойко І. Й. Органи влади і право в Галичині у складі Польського Королівства (1349–1569 рр.): монографія. Львів: ВЦ ЛНУ ім. І. Франка, 2009. 628 с.
5. Статути Великого князівства Литовського: у 3-х томах./За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юридична література, 2002. Том I. 464 с.
6. Гамбург Л.С. Козацькі суди та порядок розгляду справ у судово-адміністративних органах Гетьманщини. Енциклопедія історії України: Т. 4: Ка-Ком / Редкол.: В.А. Смолійта ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: В-во «Наукова думка», 2007. 528 с.
7. Дегтярьов С.І. Українське судочинство наприкінці XVII – у XVIII ст. та впливи на нього російських судових практик. *Гілея: науковий вісник*. Вип. 104. 2016. С. 11–18. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2016_104_5 (дата звернення: 16.10.2022).
8. Биркович О. Етапи та особливості судоустрою та судочинства Гетьманщини (друга половина XVII-кінець XVIII ст.). *Knowledge, Education, Law, Management*. 2020 № 3 (31). с. 112–118. URL: <http://kelmczasopisma.com/ua/viewpdf/977> (дата звернення: 16.10.2022).
9. Слинко Д. Розвиток процесуального права на українських землях в епоху Середньовіччя. *Jurnalul juridic national: teorie și practică = Национальный юридический журнал: теория и практика*. 2018. № 2, Т. 2 (Aprilie). С. 23–27.
10. Тищик Б.Й., Бойко І.Й. Історія держави і права України: академічний курс: підручник. Київ: Ін Юре, 2015. 808 с.
11. Фойницький І.Я. Курс уголовного судопроизводства. Санкт-Петербург, 1912. Т. 1. 566 с.
12. Джаншиев Г.А. Основы судебной реформы: (К 25-летию нового суда: Историко-юридические этюды. Москв: Тип. М. П. Щепкина, 1891. 52 с.
13. Судебные уставы императора Александра II. Санкт-Петербург: Тип. М. М. Стасюлевича, 1887. 860 с.
14. Петрів Р. Австрійські, Австро-Угорські і Галицькі конституції (кінець XVIII-XIX ст.ст.). Івано-Франківськ: Місто НВ, 2005. 84 с.
15. Oktroyierte Märzverfassung. URL: https://www.jku.at/fileadmin/gruppen/142/oktroyierte_Maerzverfassung.pdf (дата звернення: 16.10.2022).
16. Німецько-український словник юридичних термінів. Одеса: Національний університет «Одеська юридична академія», 2016. 576 с.
17. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Харків: Право, 2016. Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Т. 1. 848 с.
18. Історія української Конституції А.Г. Слюсаренко, М.В. Томенко; вст. ст. С.П. Головатий. Київ: Право, 1997. 443 с.
19. Хрестоматія з історії держави і права України: у 2-х т.: /За ред. В.Д. Гончаренка. Київ: Ін Юре. 2000. Т. 2. 728 с.

20. Збірник постанов та розпоряджень робітничо-селянського уряду України / Рада Народних Комісарів УРСР, Народний Комісаріат юстиції УРСР. Харків: Друк. «Вукопспілки», 1922. 1147 с. Ст. 598.
21. Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1924 р.: 4-е видання (офіційне) Народного Комісаріату Юстиції/ Рада Народних Комісарів УРСР. Харків: Друкарня УВО ім. М. Фрунзе, 1924. 1052 с. 1924. Ч. 1. Відділ перший. № 1-55. Про надання чинности Цивільному Процесуальному Кодексові У.С.Р.Р. Ч. 16-17. Ст. 156. С. 366-367.
22. Збірник законів Української РСР і указів Президії Верховної Ради Української РСР, 1938-1973: в 2 т. / Я.Я. Колотуха, Ф.Г. Бурчак, З.К. Калінін. Київ: Політвидав України, 1974. Т. 1:739 с.
23. Збірник законів Української РСР і указів Президії Верховної Ради Української РСР, 1938-1973: в 2 т. / Я.Я. Колотуха, Ф.Г. Бурчак, З.К. Калінін. Київ: Політвидав України, 1974.Т. 2. 34 с.
24. Свод законов Украинской ССР / Президиум Верховного Совета УССР, Совет Министров УССР; Президиум Верховного Совета УССР, Совет Министров УССР. Киев: Политиздат Украины, 1983. Т. 1. 523 с.
25. Українська радянська енциклопедія: в 12 т / голов. редкол.: М.П. Бажан та ін. Київ Голов. ред. УРЕ, 1977 1985. Т. 3. 1979. 551 с.
26. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 16.10.2022).